

Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)

Досліджено показники обсягів виробництва в сільському господарстві та промисловості Волинської губернії періоду реформувань 1861–1914 рр, запровадження підприємцями найбільш вигідних в умовах краю галузей виробництва.

Ключові слова: підприємництво, землевласники, сільське господарство, промисловість, цукрова, винокурна, борошномельна галузі, Волинська губернія.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасний період, коли завданнями економічної політики держави є інтенсифікація виробництва, удосконалення ринкових механізмів, активізація підприємництва, цінним і повчальним вважаємо історичний досвід ефективного господарювання під впливом реформ 60–70 рр. XIX ст. та столипінської аграрної політики. Наприкінці XIX– на початку XX ст. досягнуто вагомих результатів виробництва, підросійська Україна стала потужним виробником сільськогосподарської й промислової продукції.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В умовах незалежної України посилилась увага до проблеми дослідження розвитку ринкових відносин, господарської діяльності, підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в працях О. Реєнта [1], Т. Лазанської [2], І. Власюка [3], Н. Темірової [4], М. Москалюка [5; 6]. Досвід ефективного господарювання Терещенків, Браницьких,

Потоцьких, Сангушків, Ярошинських й ін. досліджували О. Ткаченко [7], В. Павлюк [8], В. Колесник [9], О. Лобко [10], В. Перерва [11].

Мета статті – на підставі дослідження архівних джерел і наукових праць визначити пріоритетні галузі виробництва підприємців на регіональному рівні, зокрема у Волинській губернії (1861–1914 рр).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Провідну роль у нарощуванні обсягів виробництва на Волині відігравали сільські підприємці – поміщики, заможні селяни, які власність на землю зуміли використовувати з вигодою та отримувати прибуток як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в промисловості. Основним полем їхньої господарської діяльності були вирощування й переробка продукції сільського господарства, корисних копалин і деревини. Великі землевласники Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та багато інших зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності: вирощування зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю й заснування власних цукрових, винокурних, пивоварних та інших підприємств і млинів. Значних обсягів виробництва підприємці також досягли в деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній галузях промисловості.

Проаналізувавши показники розвитку промисловості у Волинській губернії в 1861–1911 рр., можна констатувати збільшення обсягів виробництва. Хоча у звіті губернатора П. Грессера відзначено, що 1871 р. промисловість розвивалася слабо внаслідок нестачі капіталів, відсутності залізниці й підприємливості населення за винятком незначної кількості фабрик, які розміщувалися переважно в Заславському повіті в маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувалися переробкою сільськогосподарської сировини. Така продукція спрямовувалася тільки для задоволення потреб місцевого населення [12, арк. 127].

Із часом розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давали можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 р. – через 50 років після реформи 1861 р. – у губернії вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб., або в 13,6 раза, більше, ніж у 1861 р. [13; 14]. Обсяги промислового виробництва зростали переважно за рахунок цукрової, винокурної й борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності. Автором підраховано, що продукція цукрової, винокурної та борошномельної галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва губернії, зокрема в 1911 р. в цих галузях обсяг виробництва склав 41 644 278 руб, або 78,3 %.

Волинська губернія залишалася переважно аграрним краєм, хоча ґрунти регіону не всюди відзначалися родючістю. У південній частині губернії – чорноземні та глиноземні ґрунти, що сприяло розвитку сільського господарства, а в північній – піщані та болотисті. Природно-кліматичні умови визначали пріоритет вирощування жита й озимої пшениці. У другій половині XIX ст. збільшилися посівні площі під технічні культури – цукровий буряк, картоплю, хміль, – які приносили значний прибуток. Найвигіднішою галуззю сільського господарства стало вирощування цукрових буряків для збуту на цукрові заводи. Зокрема, 1886 р. цукровими буряками було засіяно 12 075 дес. [15, арк. 4]. Розвитку бурякосіяння сприяли родючі чорноземи й кліматичні умови переважно лісостепової частини краю. У Волинській губернії 1911 р. цукрові буряки вирощували у восьми повітах, а в інших чотирьох – Ковельському, Кременецькому, Володимир-Волинському та Овруцькому – унаслідок низької якості ґрунтів цю культуру не сіяли [14, с. 44].

На Волині наприкінці XIX ст. серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цукру були найменшими серед сусідніх губерній, зокрема Київської й Подільської. Так, у 1886 р. в губернії діяли 1064 промислові підприємства, на яких вироблено продукції на суму 13 419 894 руб. Із них 12 цукрових заводів виробили цукру на суму 6 324 285 руб., що склало майже половину всього промислового виробництва [15, арк. 16, 17]. У 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12 272 000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж у 1861 р. [12, арк. 6; 14].

Із середини 60-х рр. XIX ст. в цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. За архівними даними 1916 р., у Волинській губернії власниками дев'яти цукрових заводів із 15 були товариства [16, арк. 13–15]. Створення об'єднань підприємців-пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужних підприємств (будівництва, технічного оснащення) необхідні значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання більш стійкі в конкурентній боротьбі. Найбільше цукру виробляв Житинський рафінадний завод (м. Городище Ровенського повіту), власник якого – Акціонерне товариство. До складу правління, що розміщу-

валось у м. Варшаві, входили Р. Суєрмонд, М. Орденга, А. Шульц, Л. Веллиш, В. Гассель, О. Веркентні, Л. Панненко, І. Голинський. На заводі працювало 780 робітників, які виробляли більше мільйона пудів рафінаду.

Потужними виробниками цукру були підприємства, які належали землевласникам Терещенкам. Так, за даними 1913 р., на Андрушівському цукровому заводі Волинської губернії та Андрушківському – Київської губернії (власник М. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн пудів цукру. О. Терещенку належав один із найбільших у краї – Андрушівський – винокурно-ректифікаційний завод. Активну підприємницьку діяльність проводив і Ф. Терещенко. У Червоному він мав у власності цукровий та винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і співвласником ще трьох цукрових й одного лісопильного заводів [17]. В архіві зберігаються відомості про Червононенську аеропланну майстерню, про винахід Ф. Терещенком «гибкого крыла для аеропланов» [18; 19].

Якщо для господарств лісостепової зони краю вигідними були бурякосіяння й цукроваріння, то для Полісся з піщаними ґрунтами – вирощування картоплі та винокурна галузь. Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, а й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, яка мала вагоме значення в умовах Полісся, де ґрунти були малородючими. Уводячи до поліського землеробства картоплю, що підходила до місцевих ґрунтових умов, і залишаючи продукти переробки, придатні для використання у тваринництві, винокуріння стало помітним фактором прибуткового господарювання. Про вигідність винокурної галузі відзначено в архівних документах «Винокурные заводы служат сельскому хозяйству производством барды для откармливания скота, давая возможность увеличить его количество и тем усилят удобрение почвы» [15, арк. 19].

У промисловому виробництві Волині винокурна промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст. Якщо в 1871 р. на 206 заводах випущено продукції на суму 1 505 104 руб. [12, арк. 127], то 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, порівняно з 1871 р. [15, арк. 17]. У наступний період винокурне виробництво в губернії знизилося. На перше місце вийшла цукрова промисловість. У 1913 р. 113 підприємств виробили продукції на суму 2 606 600 руб. [20, с. 38].

Вирощування зернових та необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка також стала прибутковою для підприємців. По 600–800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини І. Манковського (містечко Любар), Н. Оржевської (містечко Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту) [17].

Прибутковими для Волині стали хмелярство й пивоваріння, початок яким поклали чехи-колоністи, котрі прибули з хмелярських районів Чехії. Переселенці привезли із собою саджанці всесвітньо відомого Заатцького хмелю та почали закладати хмільники. Швидко поширення виробництва хмелю на Волині пояснюється придатними для його вирощування кліматичними, ґрунтовими й економічними умовами, що сприяло вирощуванню кращих сортів хмелю, які не уступали за якістю закордонним сортам. Висока якість волинського хмелю неодноразово підтверджена на закордонних ринках, де він оцінювався на рівні з кращими іноземними сортами, а також на виставках і конкурсах хмелю в Житомирі 1905 і 1908 рр., Мілані – 1906 р., Москві – 1887 р. На Волині собівартість виробництва 1-го пуда хмелю дорівнювала 5–7 руб., а в Богемії – 10–12 руб., у Баварії – 9–10 руб., в Англії – 14 руб. [21, с. 24]. На Волині поширилося пивоваріння. Великими виробниками вважалися пивоварні заводи «Бергшлос» (м. Ровно, члени правління – Г., С. і Л. Писюки); «Волинь» (с. Крошня Житомирського повіту, власник – І. Альбрехт); «Славянский» (м. Житомир, власники – Й. Махачек, Т. Янса) [22, с. 41].

Наявні у Волинській губернії корисні копалини, ліси й водні ресурси зумовлювали розвиток залізобудовної, деревообробної, скляної, фарфоро-фаянсової, цементної, паперової галузей промисловості. Так, залізна руда, найбагатші поклади якої віднайдено вздовж р. Тетерів, а також в Овруцькому, Новоград-Волинському та невеликій частині Ровенського повітів, використовувалася для виплавки заліза на численних руднях. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників, а саме наявності залізної руди, річки чи ставу як джерела енергії, і лісу, придатного для палива. Проте рудні, яких було багато на території Волині, уже не могли конкурувати з потужними металургійними заводами Донецько-Криворізького басейну. Однак потреба в місцевому металі залишалася великою й в останню чверть XIX ст. станом на 1890 р. у губернії діяло вісім чавунно-ливарних заводів, які забезпечували переважно місцеві потреби.

Волинь була багата й на запаси високоякісної глини. Значні пласти гончарної глини залягали в Старокостянтинівському повіті, поклади вогнетривкої глини – в Острозькому, а фарфорової глини (каоліну) – у Новоград-Волинському повітах. Тому гончарне виробництво, а пізніше – виробництво скла, фарфору, цегли набуло на Волині значного поширення. Це переважно було ремесло кустарів, проте наприкінці XIX ст. виникли й більш потужні підприємства.

Давні традиції мало гончарне виробництво. Зокрема, с. Кульчин, що неподалік Луцька, – один із п'яти основних осередків гончарства, завдяки наявності в навколишніх лісах значних покладів високоякісних гончарних глин. Гончарі й члени їхніх сімей, переважно чоловіки, групувались у «компанії» для добування глини, оскільки одному така робота була не під силу. Починали добування глини пізно восени, по закінченні всіх сільськогосподарських робіт. У Кульчині здавна виготовляли світлий поливаний і неполиваний гончарний посуд. Для глиняного посуду волинських гончарів характерне велике розмаїття видів і форм: горщики, глечики, макітри, горщики-близнята, гладішки, набираші, ринки, вази різних конфігурацій [23, с. 305].

У досліджуваний період значного розвитку набуло фарфоро-фаянсове виробництво. Виникнення такого типу підприємств пояснюється знову ж таки наявністю покладів каоліну, а також великих масивів лісу (палива), які конче необхідні для виробництва фарфору й фаянсу. У містечках Баранівці, Городниці, а також у селах Токарівці, Кам'яному Броді, Довбиші Новоград-Волинського повіту нарощували виробництво фарфорові заводи – кращі підприємства цієї галузі на Правобережній Україні. На початку XX ст. засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На початку XX ст. Волинь виготовляла понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу та стала центром виробництва цієї продукції в Україні.

Із середини XIX ст. одним із найбільших виробників фарфорового посуду в Російській імперії став Баранівський фарфоровий завод, який засновано ще в 1802 р. Його вироби славились і за кордоном. Із 1882 р. завод належав грецькому консулу в Росії М. Грипарі [24]. Разом із тим у Баранівці та навколишніх селах за сприяння царського уряду станом на 1913 р. в його власності нараховувалося 11 520 дес. землі й у власності синів Олександра, Марка, Георгія та Петра – ще 1289 дес. [25]. У скляній промисловості найбільші обсяги річного виробництва, яке сягало понад 700 тис. руб., мало Рокитинське товариство скляних заводів (с. Рокитне Овруцького повіту). Правління розміщувалося в м. Санкт-Петербурзі, у його складі працювали Ю., В. та Н. Розенберги [26, арк. 3-4].

Територія Волині відзначалася значними запасами гірських порід, що використовувались у будівництві. Зокрема, випалювали вапно, виробляли цемент тощо. Невеликі заводи такого виробничого напрямку діяли в с. Лопушина Кременецького повіту, у с. Пединці Новоград-Волинського повіту, м. Клевані Рівненського повіту. За технічним обладнанням та обсягами виробництва виділявся цементний завод «Волинь», який уважався одним із кращих в імперії. Власником підприємства було Акціонерне товариство. Завод був обладнаний за останнім словом науки й у ньому застосовували американський спосіб «обпалення» цементу в «обертальних» печах довжиною 45–60 м [22, с. 44].

Для будівництва доріг використовували базальт, який, зокрема, добували близько сіл Берестовець, Злазня Овруцького повіту. У 1894 р. компанія «Душинський і Салі» розпочала розробку лабрадоритів поблизу с. Головино Житомирського повіту. Борошномельна галузь потребувала якісних жорен – для їх виробництва діяли кустарні майстерні, використовуючи місцеві поклади піщаника (близько с. Кунина, Смордва Дубенського повіту, с. Шили Кременецького повіту). Для поліграфічних потреб використовували унікальний за своїми якостями матеріал, який добували поблизу с. Кульчі Старокостянтинівського повіту.

Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість, адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані переважно в північних і західних повітах. Особливістю було те, що більшість лісопильних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли здебільшого дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали переважно на внутрішній ринок [14, с. 39]. Однією з форм обробки дерева як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн руб.) мало Акціонерне товариство Оржевських лісопильного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржево Ровенського повіту). Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках.

Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі в цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові й картонні фабрики [27].

Аналіз розвитку галузей промисловості в губерніях краю в 1861–1914 рр. показує тенденції щодо їх змін. Деякі виробництва припиняли своє існування у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією тощо. Розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями. Урахування промисловцями попиту на ринку, пошук вигідного господарювання для його задоволення за допомогою впровадження нових виробництв свідчило про активізацію підприємницької діяльності. Певні зміни відбувалися в цей період у Волинській губернії. У зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізничного басейну припинила своє існування низка підприємств, що виплавляли чавун із болотної руди, яка мала незначний уміст заліза, що робило його виробництво надмірно затратним.

Галузь виробництва поташу в пореформений період характеризується різким скороченням кількості підприємств. Якщо станом на 1861 р. в губернії діяло 18 поташних заводів, то в 1891 р. їх кількість зменшилася до двох. Це пояснюється тим, що під час виробництва скла поташ використовували значно менше – його витісняла натрієва сіль (сода), значно дешевша, якої на одиницю продукції достатньо було меншої частки. Ця зміна зумовлена пошуком способів економії витрат, необхідністю зниження собівартості продукції. Подібне явище спостерігаємо, коли зникнення дубильних підприємств пов'язане з удосконаленням виробничого процесу: дубління шкіри стає одним із технологічних етапів на підприємстві.

Політичний фактор значною мірою впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Збільшення обсягів його виробництва в 1861 р. (на загальну суму 389 250 руб.) пояснюється існуванням численної армії й державними замовленнями сукна для мундирів. Скорочення обсягів виробництва до 137 033 руб. 1891 р. пов'язане із проведеною військовою реформою, яка передбачала скорочення армії та завершення воєнних кампаній. Держава значно зменшила замовлення суконним підприємствам, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем із реалізацією продукції. Із наближенням Першої світової війни держава знову збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. його обсяг досяг 2 400 892 руб. Серед суконних фабрик найбільшою була Славутська (власник – Р. Сангушко). Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [20].

Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень Західного краю сприяло значному збільшенню його виробництва у Волинській губернії. Якщо до 1912 р. продуктивність цементного заводу Акціонерного товариства «Волинь» не перевищувала 300 тис. бочок, то до кінця 1912 р. виробництво цементу збільшено до 900 тис. бочок, або 9 млн пудів портландського цементу на суму 3,42 млн руб. у рік [22, с. 44]. Південно-Західна, Поліська й інші залізничні користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його використовували під час будівництва мостів й інших споруд Києво-Ковельської та, частково, Києво-Полтавської залізної дороги [28].

Про активізацію підприємництва свідчать і факти виникнення наприкінці XIX ст. нових промислових виробництв. За даними 1901 р., у губернії працювали підприємства з обробки каменю (11), сушіння хмелю (3), виготовлення виробів із дерева (столярних, паркетних, меблевих – 40), дерев'яних цвяхів (1), дерев'яної маси (4), покрівельного толю (2), сірників (2), макаронів (1), цукерок (1) [29, с. 76,77].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження особливостей розвитку сільського господарства й промисловості у Волинській губернії під впливом реформи 1861р. та столипінської аграрної політики показало, що саме сільські підприємці змогли, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, капітал і підприємницький хист, знайти шляхи інтенсифікації виробництва, прибуткового господарювання, що так актуально й у наш час.

Джерела та література

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
2. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. / Т. І. Лазанська. – К. : НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.

3. Власюк І. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. – Житомир, 2000. – 179 с.
4. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 320 с.
5. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Микола Миколайович Москалюк. – Тернопіль, 2005. – 219 с.
6. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / М. М. Москалюк. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. – 300 с.
7. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олесь Віталіївна Ткаченко. – К., 1998. – 220 с.
8. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Віктор Володимирович Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 165 с.
9. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біограф. слов. / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
10. Лобко О. А Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Оксана Анатоліївна Лобко. – К., 2008. – 20 с.
11. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид-во Пшонківський О. В., 2010. – 269 с.
12. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – Центр. державний іст. архів України у м. Києві), ф. 442, оп. 1, спр. 375. Отчеты начальников Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1871 г., 212 арк.
13. Російський Державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі, ф.1281, оп. 6, спр. 61. Отчет Волынского гражданского губернатора за 1861 г.
14. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1912. – 102 с.
15. Державний архів Житомирської області (далі – Державний архів Житомир. обл.), ф. 6, оп. 1 доп., спр. 310. Обзор Волынской губернии за 1886 г., 32 арк.
16. Державний архів Житомир. обл., ф. 206, оп. 1, спр. 75. Сведения о сахарных заводах Волынской губернии, о стоимости работ по обработке свеклы в 1913–1916 гг., 41 арк.
17. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград : Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
18. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 830, оп. 1, спр. 1416. Дело об изобретении Терещенком Ф. Ф. гибкого крыла для аэропланов, 1913, 1914 гг., 21 арк.
19. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 830, оп. 1, спр. 1419. Дело о постройке в Червонской аэропланной мастерской аэропланов системы «Терещенко Ф. Ф.» для Главного управления Генерального штаба, 1913 г., 18 арк.
20. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1915. – 86 с.
21. Засухин И. О положении хмелеводства на Волини и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии, 1910. – № 2. – С. 22–40.
22. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1913. – 104 с.
23. Гатальська Н. Г. Кульчин – осередок гончарства на Волині / Н. Г. Гатальська // Історія міст і сіл Великої Волині : наук. зб. «Велика Волинь»: пр. Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир : ПП. М. Г. Косенко, 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 304–306.
24. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир : Изд-во Волынского губерн. стат. ком., 1915. – 128 с.
25. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не меньше 50 дес. земли. – Житомир. 1913. – 270 с.
26. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві, ф. 575, оп. 1, спр. 73. Списки промышленных предприятий с указанием числа рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899 г., 1914–1916 гг., 423 арк.
27. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под. ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – Киев : Юго-Западное отд-ние Рос. экспорт. палаты, 1914. – 1115 с.
28. Киевлянин. – 1902, 31 июля. – № 209.
29. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г. – Житомир : Изд-во Волын. губерн. стат. ком., 1903. – 150 с.

Романюк Неля. Приоритетные отрасли производства предпринимателей Волини (вторая половина XIX – начало XX в.). В статье исследованы показатели объемов производства в сельском хозяйстве и

промышленности Волынской губернии, когда под влиянием реформ 60–70 гг. XIX в. и столыпинской аграрной политики формировались рыночные отношения, развивалось предпринимательство, происходила интенсификация производства. Проанализировано внедрение предпринимателями наиболее выгодных в условиях края отраслей производства.

Ведущую роль в наращивании объемов производства занимали сельские предприниматели – помещики, зажиточные крестьяне, которые собственность на землю сумели использовать с выгодой и получать прибыль как в производстве сельскохозяйственной продукции, так и в промышленности. Крупные землевладельцы Терещенки, Потоцкие, Сангушки, Радзывиллы и много других сумели найти наиболее прибыльные виды хозяйственной деятельности: выращивание зерновых, сахарной свеклы, картофеля, хмеля и основание собственных сахарных, винокуренных, пивоваренных и других предприятий, мельниц. Значительных объемов производства предприниматели достигли также в деревообрабатывающей, стекольной, фарфоровой, бумажной, цементной отраслях промышленности.

Ключевые слова: предпринимательство, землевладельцы, сельское хозяйство, промышленность, сахарная, винокуренная, мукомольная отрасли, Волынская губерния.

Romaniuk Nelia. Priority Industries of Manufacturers in Volyn (the Second Half of XIXth – beg. of XXth Century). Article investigates production volume indicators of agricultural and industrial production in Volyn governorate when under the influence of reforms of 60–70 s of the XIXth century and Stolypin's agrarian policy appeared market relations, business has been developing and production was intensified. We have analyzed implementation of the most favourable for this zone production branches by local businessmen.

Leadership in growing production capacities took agricultural entrepreneurs – landowners, prosperous countrymen, who were able to use land ownership to their benefits and receive profit in production of agricultural products and industry. Prominent proprietors such as the Tereshchenko, the Pototskyi, the Sangushko, the Radzyvill and many others managed to find the most profitable types of business activities – crops, sugar beet, potato, hop growing, establishment of personal sugar, grain, malt distillery enterprises, beer factories, other enterprises and mills. Significant production capacities were achieved by the entrepreneurs in wood-processing, glass, china, paper, cement branches of production.

Key words: entrepreneurship, landowners, agriculture, industry, sugar, distillery, flour milling industry, Volyn province.

Стаття надійшла до редколегії
09.12.2014 р.